

HOLOCAUST BIBLIOTHEEK • FOTOBOEK

Het Niemann Album

foto's van vernietigingskamp Sobibor

Stichting Sobibor

uitgeverij
Verbum

Het Niemann Album

Het Niemann Album

Foto's van vernietigingskamp Sobibor

Samengesteld door het Bildungswerk Stanisław Hantz e.V. en de
Forschungsstelle Ludwigsburg van de Universität Stuttgart

Auteurs:

Martin Cüppers

Annett Gerhardt

Karin Graf

Steffen Hänschen

Andreas Kahrs

Anne Lepper

Florian Ross

Het Niemann Album is een gezamenlijk initiatief van Uitgeverij Verbum en Stichting Sobibor. Het Ministerie van VWS heeft de vertaling van het boek financieel ondersteund.

Het Niemann Album is de vertaling van de Duitse uitgave *Fotos aus Sobibor. Die Niemann-Sammlung zu Holocaust und Nationalsozialismus*, Metropol Verlag, Berlijn, 2020.

Omslagafbeelding: toegangspoort tot kamp Sobibor, voorjaar 1943,
foto afkomstig uit de Niemann-verzameling

Redactie: Martin Cüppers en Andreas Kahrs

Vertaling: Rob Pijpers/Vitataal

Redactie van de Nederlandse uitgave: Vitataal, Feerwerd

© 2020 Uitgeverij Verbum

ISBN 9789493028357

Meer informatie: verbum.nl

INHOUDSOPGAVE

- 7 **Woord vooraf**
Matthijs van der Tang
- 9 **Ten geleide**
Jetje Manheim
- 13 **Voorwoord**
Bildungswerk Stanisław Hantz e.V.
- Martin Cüppers
- 17 **De Niemann-foto's**
Een unieke verzameling over de Holocaust en andere nationaalsocialistische misdaden
- Karin Graf en Florian Ross
- 29 **Johann Niemann: van Völlen naar Sobibor I**
39 *Foto's van de Niemann-verzameling tot 1942*
- 59 **Johann Niemann: van Völlen naar Sobibor II**
75 *Foto's van de Niemann-verzameling over Aktion T4*
- Martin Cüppers
- 89 **Het ondenkbare verwezenlijken**
De acties T4 en *Reinhardt* met hun hoofdrolspelers
- Florian Ross en Steffen Hänchen
- 107 **Belzec – de eerste moordinrichting van *Aktion Reinhardt***
127 *Niemanns foto's uit Belzec*
- Steffen Hänchen, Annett Gerhardt, Andreas Kahrs, Anne Lepper en Martin Cüppers
- 133 **Het dodenkamp Sobibor**
155 *Niemanns foto's uit Sobibor*
- Martin Cüppers
- 201 **De *Trawniki's* – handlangers bij de Holocaust**
- Martin Cüppers en Steffen Hänchen
- 219 **Beloning voor de volkenmoord**
De trip naar Berlijn van *Aktion Reinhardt*-manschappen
- 231 *Het Berlijnse album en overige reisfoto's*
- Anne Lepper, Andreas Kahrs, Annett Gerhardt en Steffen Hänchen
- 261 **De opstand van Sobibor en het einde van het dodenkamp**
279 *Foto's van de teraardebestelling van de bij de opstand gedode ss'ers en Niemanns graf*
- Anne Lepper en Martin Cüppers
- 293 **Henriette Niemann – echtgenote en moeder, ingewijde en profiteur**
305 *Henriette Niemann in de fotoverzameling*
- Anne Lepper
- 309 **Leven met de herinnering**
Ontmoetingen met Semion Rosenfeld
- 315 *Foto's met Semion Rosenfeld en een door hem geschetste plattegrond van Sobibor*

317 Dankbetuiging

Bijlagen

- 319 Het 'Brandenburg'-album
- 335 Documenten uit de Niemann-verzameling
- 341 Biografische schetsen van overlevenden van het vernietigingskamp Sobibor
- 351 Biografische schetsen van Duitse daders
- 361 Lijst van afkortingen
- 363 Bronnen- en literatuuropgave
- 373 Samenstellers en auteurs
- 375 Namenregister

WOORD VOORAF

Het is juli 2016 wanneer ik Sobibor voor het eerst bezoek. Na een lange rit over een hobbelige weg door het bos komen we aan bij het voormalige kampterrein. Ik herken het aan het spoor, het oude stationsgebouw en de voormalige commandantswoning. Ik kijk om me heen en probeer me een voorstelling van het kamp te maken, maar er is niks wat me aan een vernietigingskamp doet denken. In Sobibor is er niets van te zien. Het is lastig je een beeld te vormen. Dat verandert begin 2020 als er foto's van Sobibor worden gepubliceerd.

Op de foto's die van Sobibor zijn gemaakt zie je enkel het beeld van een mooi aangeharkt dorpje met mannen in uniform die vrolijk gestemd zijn. Ze drinken, doen een potje schaak en spelen op een accordeon. En dat is wat de foto's zo huiveringwekkend maakt. De laconieke houding van mannen die betrokken zijn bij de moord op 170.000 mannen, vrouwen, kinderen en ouderen.

Wie Sobibor bezoekt, ervaart hoe ver het van de bewoonde wereld ligt. Het was een plek ingericht om de Joden te misleiden en in het geheim te laten verdwijnen. Ze moesten bij aankomst het idee krijgen dat ze niets zou overkomen. Op die manier kon het vernietigingsproces snel en efficiënt verlopen. 'De paar barakken op het veld boden met hun gordijntjes en bloemen een geruststellende indruk', is hoe Jules Schelvis, overlevende van Sobibor en oprichter van Stichting Sobibor, zijn aankomst beschreef in het kamp op 4 juni 1943. Deze plek van vernietiging moest lijken op een vakantieoord. Dat raakt je, het besef dat voor de meeste van de 34.313 Nederlandse Joden die in Sobibor aankwamen dit het laatste was dat zij zagen.

De foto's tonen een schijnwereld. Er is niets van een vernietigingskamp te zien. De Joden zijn niet gefotografeerd. Het album laat Johann Niemann, plaatsvervan-

gend commandant van Sobibor, zien als de centrale figuur. Iemand die aan de wereld wil tonen dat hij een prettige diensttijd heeft gehad. En dat maakt de foto's zo intrigerend. Juist hij, die de Joden in het verborgene wilde uitroeien, werd tijdens de opstand van Joodse gevangenen in Sobibor op 14 oktober 1943 als een van de eersten gedood. Zij die voor hem niet mochten bestaan, werden door de opstand het onzichtbare middelpunt van deze foto's.

De afgelopen jaren zijn er archeologische opgravingen gedaan in Sobibor die ons naast alle ooggetuigenverklaringen een beter beeld geven van het kamp. Dat is waarom de foto's zo relevant zijn. Niet alleen bevestigen ze de getuigenissen van de overlevenden, ze laten zien hoe geraffineerd de vernietiging in z'n werk ging en hoe ver de nazi's gingen in het misleiden van de slachtoffers.

Als Stichting Sobibor, waaraan ik als bestuurslid verbonden ben, willen we de slachtoffers een gezicht geven en gedenken, zodat de herinnering blijft bestaan. De Joden die in opstand kwamen, wilden de wereld vertellen over wat er in Sobibor plaatsvond. Vorig jaar overleed de laatste overlevende. Des te belangrijker is het dat wij het verhaal blijven doorvertellen.

Wij vinden het als Stichting Sobibor belangrijk dat er nu een Nederlandse vertaling is van dit boek. Het maakt informatie over Sobibor niet alleen toegankelijk voor de nabestaanden, maar ook voor onderzoekers en overige geïnteresseerden. We hopen dat dit boek met de foto's van Sobibor een bijdrage levert aan de bekendheid over wat er zich in het vernietigingskamp Sobibor heeft afgespeeld, zodat de slachtoffers niet worden vergeten.

Matthijs van der Tang, Stichting Sobibor
juni 2020

TEN GELEIDE

Sobibor

Het sneeuwde, de eerste keer dat ik in Sobibor kwam. Terwijl de wegen na iedere afslag smaller werden en op het laatst de zwaar besneeuwde boomtakken tegen het dak van de bus sloegen, raakte ik steeds stiller in mezelf gekeerd. Bij het uitstappen zakten mijn schoenen diep weg in de sneeuw en al gauw maakte ik me druk over de natte en ijzige voeten die ik de rest van de reis zou houden, terwijl ik mezelf tegelijkertijd verafschuwde om deze gedachte, want ik kwam hier om mijn familie te herdenken.

Sobibor voelde als het einde van de wereld, een plek waar je over de rand van de aarde kon vallen. Er was niets dan stilte en bomen. Aan het begin van een asfaltpad stond een blokhut met daarin een museumpje. Via het asfaltpad kwam je op een ronde open plek met een zogenoemde asheuvel. Niets herinnerde aan die 170.000 mensen die hiernaartoe gesleept waren om in een gaskamer gepropt te worden. Niets herinnerde aan hun levens. Levens van jonge mensen met toekomst-dromen, en levens van hen die te jong of te oud waren voor toekomstdromen. Hier had alleen de natuur zich over de slachtoffers ontfermd. Hoe dicht ik bij mijn geschiedenis kwam, hoe minder ik kon begrijpen dat dat allemaal echt gebeurd was.

Mijn ouders waren rond de twintig en hadden net verkering toen mijn vader medio 1942 moest onderduiken. Mijn moeder en haar beste vriendin verzorgden onderduikadressen voor hem. Zijn vader, mijn grootvader Mozes Manheim, geboren 3 juni 1882, was technisch tekenaar bij een ingenieursbureau in Amersfoort. Op de dag dat hij een oproep kreeg om te vertrekken, nam hij afscheid van iedereen in het kantoor met een

handdruk en de woorden 'Ik moet gaan'. Zijn baas, mede-eigenaar van dit bureau, bood hem een onderduikadres aan, evenals een van zijn collega's. Maar, zo vertelden beiden mij meer dan vijftig jaar later, hij weigerde daar gebruik van te maken, want hij wilde niemand in gevaar brengen. Zijn vrouw, mijn grootmoeder Jettje Froukje Cohen, geboren 6 januari 1889, was verpleegster. Zij werkte met plezier en liet de opvoeding van haar zoon de eerste jaren over aan kindermisjes. Zij had graag willen onderduiken, maar het is er niet van gekomen. Zo werden zij beiden begin november 1942 gedwongen hun huis in Amersfoort te verlaten en naar Amsterdam te verhuizen. Daar leefden ze op zeker drie verschillende adressen, steeds kleiner en met steeds minder privacy. Ze moesten hun woonruimte delen met vier andere, hun onbekende vrouwen, voordat ze op 20 juni 1943 bij de laatste grote razzia in Amsterdam werden opgepakt en naar Westerbork werden vervoerd. Op 13 juli 1943 gingen ze in Westerbork op transport, om op 16 juli 1943 aan te komen in Sobibor.

Mijn grootvader had drie broers en twee zussen; geen van hen overleefde de oorlog. Mijn grootmoeder had vier broers en een zus. Eén broer overleefde.

Toen mijn vader in mei 1945 terugkwam in Amersfoort en daar niemand meer aantroef, werd hij opgenomen in het gezin van mijn moeder. Een jaar later trouwden ze. In 1947 werd ik geboren en mijn broer volgde vier jaar later. Hoewel er thuis nooit werd gesproken over mijn grootouders of de andere familieleden, draag ik de namen van mijn in Sobibor omgebrachte grootmoeder, Jetje Froukje – namen die ik met ere draag.

Vijf jaar na mijn eerste bezoek aan Sobibor werd in 2003 de Gedenkiaan geopend. Deze Gedenkiaan, langs de vermoedelijke weg die de slachtoffers hadden moeten

gaan van de ontkleedplek naar de gaskamers, was een idee van Bildungswerk Stanisław Hantz in samenwerking met Doede Sijtsma van de provincie Gelderland en Marek Bem, directeur van het Museum Sobibor. Ik was indertijd meteen voor het idee gewonnen, maar besefte pas jaren later hoe groots het was, en dat het vooral kon worden uitgevoerd dankzij de betrokkenheid en standvastigheid van Marek Bem.

In Polen is het herdenken van gestorven geliefden niet beperkt tot Allerzielen, maar neemt het in het maatschappelijk leven een prominente plaats in. De kerkhoven, waar altijd uitbundig bloeiende bloemen staan, laten dat al van verre zien. Op de plekken van de voormalige vernietigingskampen wordt niet aan individuele herdenking gedaan. Hooguit worden er steden en dorpen genoemd waarvandaan de slachtoffers kwamen.

Miste ik bij mijn eerste bezoek aan Sobibor elke tastbare herinnering aan al die levens, nu werden aan de Gedenkklan bomen geplant, en voor iedere boom werd een natuursteen gelegd met namen van familie of geliefden, waarmee ze herdacht konden worden. In het museumje werd een ladekast geplaatst waarin informatie over de genoemde personen kon worden achtergelaten – een foto, een stamboom, een levensverhaal. Ik liet een steen plaatsen voor mijn grootouders.

Sinds in Sobibor stenen staan met daarop de namen van geliefden en vaak voorzien van een korte persoonlijke tekst, werd in die verstilde natuur pas écht zichtbaar en voelbaar wat daar is gebeurd. Dat mocht ik zelf ervaren, want als voorzitter van de Stichting Sobibor kwam ik meestal twee keer per jaar in Sobibor. Zo zag ik samen met mijn collega-bestuursleden het aantal stenen groeien en ervoer ik hoe helend een bezoek aan Sobibor bleek te zijn voor degenen die met ons meereisden om hun familie bij hun steen te herdenken. Ook mij gaf het altijd een troostend en bemoedigend gevoel om een steentje te leggen en een kaarsje te branden bij de steen voor de grootouders die ik nooit kon leren kennen.

En er is meer moois gebeurd. Op een dag dat Stichting Sobibor met een groep mensen een herdenkingsreis maakte, stonden in de synagoge van Włodawa onverwacht twee leerkrachten met een groep leerlingen ons op te wachten met het verzoek of ze met ons mee mochten naar Sobibor. We pasten ons programma aan en vertelden de leerlingen het levensverhaal van het tienjarige meisje Selly Andriessie, die op een steen wordt herdacht door haar niet-Joodse schoolvriendje. Het werd een aangrijpende gebeurtenis voor de leerlingen, hun leerkrachten, onze groep en onszelf. Met deze leerkrachten ontstond een sterke band en ieder jaar gingen zij met hun leerlingen met ons mee. Hetzelfde gold voor de leerlingen die, geïnspireerd door hun leerkrachten, zelf aan het werk gingen. Zij verzorgden ieder jaar een voordracht op het kampterrein voor onze groep en leverden prachtige werkstukken bij ons in over door hen verricht onderzoek. Ook gingen ze in gesprek met de op dat moment aanwezige nabestaanden, wat bij onze reisgenoten veelal leidde tot hoopvolle gedachten over deze nieuwe generatie, gedachten die ook werden uitgesproken.

Na enige tijd sloten meer scholen zich aan en werd de Poolse Holocaust Memorial Day – 19 april, de dag dat in 1943 de opstand in het getto van Warschau begon – een uiterst belangrijke en dankbaar stemmende dag. Zonder de Gedenkklan met de stenen die allemaal een persoonlijk verhaal tonen, zou dit nooit zo'n vlucht hebben kunnen nemen.

In 2009 was ik namens de Stichting Sobibor een van de begeleiders van de 27 Nederlandse medeaanklagers op het Demjanjuk-proces dat in München werd gehouden. Op de dag dat de getuigen Jules Schelvis, Thomas Blatt en Philip Bialowitz gehoord werden, drong opeens tot me door dat ik me in een en dezelfde ruimte bevond met drie personen die in Sobibor waren op het moment dat mijn grootouders daar arriveerden. Er ging een schok door mij heen. Mogelijk had Thomas

Blatt hun kleding gesorteerd, had Philip Bialowitz het lange haar van mijn grootmoeder geknipt en had Ivan Demjanjuk de deur van de gaskamer gesloten. Ik versteende even. Nooit eerder had ik me zo dicht bij de geschiedenis van mijn grootouders gevoeld.

Hetzelfde overkwam mij toen ik de foto's van Johann Niemann uit Sobibor voor het eerst onder ogen kreeg. Zo had het eruitgezien, de wapperende ss-vlaggen, de dorps ogende huisjes voor de bewakers, het mooie huis van de kampcommandant, de brandwachtoren.

Dit hadden mijn grootouders ook gezien – als zij dat opmerkingsvermogen tenminste nog hadden na de uitputtende treinreis van 72 uur. Opnieuw werd de geschiedenis, mijn geschiedenis, voor even zichtbaar en invoelbaar.

Jetje Manheim
november 2019

Het Niemann Album

foto's van vernietigingskamp Sobibor

Met de moed der wanhoop kwamen op 14 oktober 1943 Joodse gevangenen in opstand en doodden daarbij ook SS'er en plaatsvervangend kampcommandant Johann Niemann. Pas kort geleden kwamen meer dan 350 foto's en aanvullende documenten uit zijn bezit boven water. De gedeeltelijk in twee albums verzamelde particuliere foto's, oorspronkelijk bedoeld als visueel aandenken aan zijn carrière, werpen een nieuwe, indringende blik op de Holocaust in het door Duitsland bezette Polen en de 'euthanasie'-moorden op lichamelijk en geestelijk gehandicapten in het Derde Rijk waarbij Niemann actief betrokken was.

De in dit boek gepubliceerde unieke fotoverzameling wordt in verschillende bijdragen in een verhelderend historisch kader geplaatst. Ze vormt een even beklemmende als waardevolle informatiebron over de onder de noemer *Aktion Reinhardt* aangeduide moord op circa 1,8 miljoen Joden in de dodenkampen Belzec, Sobibor en Treblinka, een minder bekend hoofdstuk in de vernietiging van de Europese Joden.

SS'er Johann Niemann te paard,
zomer 1943 aan de Rampe van Sobibor

9 789493 028357

Stichting Sobibor

